

ÀÇÀ^a Î Ä²B ÄÄÐÆÄÄÈ ÒÀ Ô²Í ÁÍ ÑÍ ÄÈÕ ²Í ÑÒÈÒÒÒ²Ä Ó ÈÍ Í ÒÄÈÑÒ²
 ÄÄÎ ÈÐ Ò² ÄÈÍ Í Í ²×Í Í - ÄÓÍ ÈÈ ÒÄ ÑÓ×ÄÑÍ Í - Ô²Í ÁÍ ÑÍ ÄÎ - ÈÐÈÇÈ

На основі ретроспективного аналізу теорії економічної думки щодо проблеми державного регулювання фінансових інститутів розкриті методологічні засади взаємодії держави та фінансових установ.

Methodological principles of cooperation of the state and financial institutions are exposed on the basis of retrospective analysis of theory of economic idea in relation to the problem of government control of financial institutions.

У науковій економічній літературі багато праць присвячено проблемі державного регулювання. Як правило, вони базуються на розкритті сутності, принципів, методів та функцій державного регулювання економікою взагалі. Проте у вітчизняній фінансовій науці мало досліджене питання визначення статусу держави та фінансових інститутів у їхній взаємодії. У зв'язку із загостренням цієї проблематики у сучасному світі та полемікою поглядів щодо її вирішення цінним буде історичний аналіз наукового надбання щодо детермінації ролі держави у функціонуванні фінансових установ. Розкриття методологічних засад співпраці держави та банків дасть змогу визначити орієнтири подальшого наукового дослідження та обґрунтування місця держави у діяльності фінансового сектору.

Теоретичні та прикладні аспекти функціонування фінансових інститутів і ролі держави у забезпеченні фінансової стабільності досліджували як зарубіжні вчені, зокрема З. Боді, Дж. М. Кейнс, К. Маркс, Д. Рікардо, Р. Мертон, А. Сміт, М. Фрідмен, Ф. Хайєк, Дж. Р. Хікс, так і вітчизняні науковці: Г. Аніловська, О. Богданов, В. Лагутін, С. Лобозинська, І. Малий, С. Мочерний та ін.

Мета цієї статті – ретроспективний аналіз теорії економічної думки в розрізі поглядів учених на роль банків та держави у забезпеченні стабільності їхнього функціонування й економіки взагалі.

Методологія дослідження проблеми взаємодії держави та фінансових інститутів базується на поглядах відомих вчених, представників різних теорій економічної думки на роль банків у стимулюванні економічного розвитку, держави – у протидії фінансовій нестабільності, процента як об'єкта й інструмента державного регулювання, кредиту в економічному відтворенні. Ще *стародавні мислителі* виявляли інтерес до розкриття сутності процента та кредиту. Аристотель зазначав, що як діти схожі на своїх батьків, так і проценти є грошовими знаками, які походять від грошових знаків [1, с. 395]. Як Аристотель, так і Ксенофонт, Платон негативно ставилися до лихварства. Зокрема, Ксенофонт рекомендував нагромаджувати гроші як скарб, страховий фонд на випадок неврожаїв чи війни, а в державі Платона не дозволялося використовувати позики під відсотки, купувати товари в кредит [2, с. 73–76]. На відміну від стародавніх мислителів, відомий представник середньовічної доби Т. Аквінський виправдовував надання позик під відсотки, якщо позикодавець зазнає збитків через те, що позичив гроші, або через невчасне їхнє повернення, і процентом є компенсація за збитки. На думку філософа, віра та розум повинні керувати лихварством, зокрема віра інформує людей, що брати відсотки є "гріховним", однак те, що стверджує віра, має підтверджуватися розумом.

Надалі розвиток кредитної справи відбувається як реакція проти лихварства, зокрема підпорядкування капіталу, що приносить проценти умовам і потребам капіталістичного способу виробництва [3, с. 609]. Представники відомих наукових шкіл розвивають полеміку щодо природи процента, необхідності та умов кредитування, взаємовідносин держави і центрального банку тощо. Основні погляди та ідеї творців економічної теорії щодо зазначених категорій узагальнимо у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Ретроспективний аналіз поглядів учених на сутність процента дає змогу зробити висновки, що більшість наукової еліти розуміє його як ціну грошей, яка є результатом співвідношення попиту та пропозиції на них. *Меркантилісти* Т. Мен, Дж. Чілд, слушно зауваживши, що гроші є засобом виробництва, виступали за найнижчу норму процента. На відміну від них, Дж. Лоу глибоко помилявся, вважаючи, що оскільки кредит дешевшає, то отримані прибутки і продаж зростають, не приводячи

до зростання цін [4, с. 17]. Як показав досвід, дешевий кредит сприяє зростанню пропозиції грошей, що в свою чергу впливає на зростання інфляції.

На наш погляд, найбільший внесок у теорію процента, кредиту та банківської справи зробили представники *класичної економічної теорії*. А. Сміт виступав проти державного регулювання банківської діяльності, вважаючи, що порушується природна свобода фінансових інститутів і тих, хто погоджується мати справу з ними. Але якщо така свобода загрожує благополуччю всього суспільства, вона має бути обмежена законами усіх урядів – як найбільш вільних, так і найбільш деспотичних. Не може бути нічого справедливішого за закон, який ухвалив парламент [5, с. 241]. Більш радикальними є погляди Д. Рікардо, який вважав, що держава і банк зловживають правом емісії грошей, а тому потрібно передати цю справу в руки незалежних комісарів; вчений навіть допускав ліквідацію Англійського банку.

Таблиця 1

Еволюція економічної думки щодо взаємодії держави та банків

Економічні теорії	Ідеї та погляди			
	Процент	Кредит	Банк	Держава
1	2	3	4	5
Меркантилізм Дж. Ло, Дж. Локк	Ціна грошей, і він тим нижчий, чим більше грошей	Сприяє зростанню економіки, багатства та забезпечення зайнятості	Творці капіталу; гроші повинні бути кредитними, створеними банком	Необхідний вплив та опіка над господарським життям
Школа фізіократів А.Тюрго	Дохід капіталу, результат попиту та пропозиції грошей	Взаємний вільний договір, який вигідний обом сторонам	Посередники в кредиті	Втручання у визначення процента може завдати шкоди господарству
Класична школа А. Сміт Д. Рікардо Ж. Б. Сей	Чистий прибуток, плата за ризик. Заборона процента поширить марнотратство. Результат співвідношення попиту, пропозиції капіталу	Сприяє виробництву, створенню робочих місць. Кредитування стримується контролем втрат у резервах. Кредит це довіра, кредитоспроможність, можливість прийому грошей	Перетворюють "мертвий" капітал в активний. Стійкість Англійського банку рівна стійкості британського уряду. Регламентація діяльності банків, публікація фінансових звітів	Заборона регулювання банківських операцій, верховенство закону. Державні витрати не сприяють грошовому обігу, влада завжди є марнотратною
Марксизм К. Маркс	Частина норми прибутку. Не існує "природної" норми процента	Довір'я; сприяє розвитку продуктивним силам, створенню всесвітнього ринку, з іншого боку – прискорює кризи	Грошові підприємства. Могутність Англійського банку – в регулюванні ринкової ставки процента	Безглузде банківське законодавство може посилити грошову кризу, проте ніяке законодавство не може її усунути

1	2	3	4	5
Кейнсіанство Дж. М. Кейнс	Ціна грошей, винагорода за відмову від ліквідності	Сприяє розширенню виробництва, зменшенню безробіття	Залежність Центрального банку від уряду, фіксований валютний курс	Державне регулювання через вплив на норму процента
Неокейнсіанство Дж. Р. Хікс	Ціна грошей; стабілізатор економіки	Планові розміри позичання та кредитування не взаємозв'язані на ринку	Важливий інструмент ЦБ – процентна ставка	Процент – добрий засіб для зупинки бумів, поганий – для зупинки спадів
Неолібералізм Ф. Хайек	Пов'язував з граничною корисністю. Результат співвідношення попиту та пропозиції	Стимулює ділову активність, з іншої сторони, викликає викривлення у структурі відносних цін, ресурси відволікаються на види діяльності, які неможливо довго підтримувати	Ліквідація ЦБ, проте збереження функцій кредитора останньої інстанції, тримача кінцевих резервів. Розмежування між банківським бізнесом і інвестиційними послугами	Втручання держави – джерело нестабільності. Денаціоналізація грошей, створення правових рамок
Монетаризм М. Фрідмен	Ціна кредитних грошей. Постійна абсолютна ставка процента не означає постійну грошову політику.	Зміни у запасі грошей в загальному відбуваються через кредитні ринки	Незалежність ЦБ. Поділ банків на депозитарні та інвестиційні. 100% резервування. Функція банків – приводити у відповідність інтереси кредиторів і позичальників	Жорстка грошова політика; виплата процентів по резервах; штраф на різницю між обов'язковими та фактичними резервами. Відміна контролю над процентними ставками
Інституціоналізм Т. Веблен Дж. Коммонс К. Мітчел Неоінституціоналізм Дж. Гелбрейт	Розглядали як форму прояву психології суспільства	Сприяє підвищенню ефективності виробництва. Вплив неекономічних чинників на фінанси, кредит, грошовий обіг. Розрив між фіктивним та реальним капіталом – економічний спад	Магнати фінансового капіталу – “бездіяльний клас”, функція якого паразитична. Джерело прибутку: кредитні, біржові махінації. Роль техноструктури в управлінні фінансами	Регульований капіталізм, реформи законодавства, фінансовий контроль. Операції ЦБ – засіб стабільності Часткове державне втручання, роль права. Управління ставкою відсотка

1	2	3	4	5
Теорія інформаційної економіки Дж. Стігліц	Компенсація за ризик	Кредитори не володіють всією інформацією про фінансові можливості позичальників	Необхідно нормувати обсяги позик, а не підвищувати процентні ставки	Втручання держави, проведення стабілізуючої, дискреційної політики, подолання інформаційної асиметрії

Джерело: систематизовано автором на основі [5, 6, 7, 9, 10, 14, 15, 16, 18].

Проте як меркантилісти, так і класики наголошували на визначальній ролі банків в економіці країн. Зокрема, А. Сміт твердив, що банки перетворюють мертвий капітал в активний, чого не було б при їхній відсутності, і що найважливіше – *позичка повинна використовуватися як капітал, а не витрачатися на безпосереднє споживання, що є марнотратством* та невігідним кредитом для обох сторін, оскільки позичальник не зможе швидше повернути позику і сплатити за нею відсотки [5, с. 236, 252]. Вчений правильно підмітив, що оскільки всім торговцям та діловим людям зручно мати рахунки в банках, то в їхніх інтересах сприяти зростанню оборотів цих компаній. Можна припустити, що і *тягар подолання наслідків фінансової кризи повинен лягати на платників податків, споживачів фінансових послуг, які "породили" банківський бізнес*, і в інтересах яких підтримувати їхнє функціонування. Тому нині в науково-політичних колах ведеться мова про запровадження податку на фінансові операції банків, податку на депозити тощо.

А. Сміт та Д. Рікардо процент розуміли як чистий прибуток, вони не побачили залежності процента від зміни попиту та пропозиції позичкових грошей. На їхню думку, норма процента повинна бути вищою за нижчу ринкову норму, проте не дуже високою, оскільки в такому разі кредити надаватимуть лише марнотратам і спекулянтам, які готові платити такий високий процент [5, с. 298].

На думку Рікардо, мистецтво банківської справи полягає в умінні підтримувати якнайширший обіг за допомогою найменш можливої суми фондів, які зберігаються у формі готівки і злитків, що не приносить прибутку [6, с. 298], тобто вчений має на увазі, що якомога менше грошей слід зберігати у формі обов'язкових резервів. Проте як А. Сміт, так і Д. Рікардо, наголошували на необхідності створення резервів у банках з метою проведення поточних платежів, слідкуючи за покриттям наданих кредитів. Висновки, зроблені вченими у XVIII ст., придатні й нині, адже саме недотримання зазначених принципів стало однією з причин світової фінансової кризи на поч. XXI ст.

Цінними для економічної науки є ідеї К. Маркса, зокрема щодо виокремлення банківництва як галузі підприємницької діяльності та банківської посередницької ролі між грошовими капіталістами і позичальниками. На наш погляд, нині спостерігається тенденція зміщення акцентів "від посередництва до підприємництва", коли фінансові установи в умовах жорсткої конкуренції самі нав'язують свої послуги, приймають високі ризики у разі отримання більших прибутків, нехтуючи своїм основним призначенням і ставлячи під загрозу власне функціонування. Процент К. Маркс розумів як частину прибутку, яку промисловий капіталіст повинен сплачувати грошовому; він регулюється загальною нормою прибутку, яка проявляється у середній нормі процента [3, с. 592, 624]. Питанням кредиту та ринку цінних паперів учений приділив дещо меншу увагу.

Представники *неокласичної теорії* доповнили теорію процента, запровадивши в економічну теорію поняття реальної та номінальної процентної ставки, і розглядали її як результат кредитної емісії банківської системи [7]. Значний внесок у теорію процента зробили представники *маржиналізму*. Так, Е. Бем-Баверк визначив процент як норму віддачі капіталу, фактор розподілу ресурсів між поточним та майбутнім споживанням [8, с. 138].

Незважаючи на вагомий внесок зазначених вище теорій економічної думки у методологію дослідження проблеми державного регулювання фінансового сектору, криза 30-х рр. XX ст. дала поштовх по-іншому розглянути цю проблему. На відміну від своїх попередників, Дж. М. Кейнс вважав, що капіталізм вичерпав себе, ринкова система недосконала, а тому наголосив на ролі держави у забезпеченні стабільності, зайнятості, стимулюванні інвестицій, водночас не заперечуючи приватної ініціативи та відповідальності. Вчений показав, як впливає норма процента на зайнятість та рівень інфляції, психологічні та ділові мотиви – на прихильність до ліквідності, спекуляції – на стійкість системи. Під

процентом Дж. Кейнс розумів психологічний феномен, винагороду за ризик, за відмову від ліквідності, який визначається взаємодією попиту і пропозиції грошей. Вчений вказав на неможливість безмежного зниження норми процента, оскільки існує певна межа, за якої заощаджувачі нададуть перевагу ліквідній формі тримання грошей. Саме політика "дешевих грошей" стимулює інвестиції, які в свою чергу сприяють розширенню виробництва та зростанню зайнятості. Проте Дж. Кейнс недооцінив вплив зростання грошової маси на рівень цін, валютний курс та платіжний баланс країни [9, с. 115–117].

Удосконалити й уточнити ідеї Дж. Кейнса взялися *неокейнсіанці*. Зокрема Дж. Р. Хікс вважав, що процент – це стабілізатор економіки, і визначається не на ринку позичок, а на ринку грошей. Проте як Кейнс, так і Хікс вважали, що процентна ставка – це доволі слабкий і ненадійний інструмент, щоб здійснювати все, що від нього потрібно. Велику цінність мають погляди вченого на роль довіри. Так, недостатність довіри до хороших оцінок слугує джерелом неефективності системи, однак скептицизм до поганих може принести більше вигоди, ніж повна довіра, проте економічна система втрачає від нестачі довіри більше, ніж від його надлишку [10, с. 242, 266].

У 1950–60-х рр. уряди і центральні банки країн, керуючись кейнсіанськими принципами, створили надлишкову пропозицію грошей, що зумовило стагфляцію і зниження ефективності господарювання. У цей час зростає цінність ідей *монетаризму* в макроекономічній стабілізації. На думку М. Фрідмена, центральна проблема грошових та банківських угод – визначення ролі держави, її повноважень, причин втручання у фінансовий сектор та цілей, які в результаті цього потрібно досягнути, адже "контроль над грошовими та банківськими угодами – це особливо небезпечна влада, щоб надавати її державі, втручання якої є джерелом нестабільності" [11, с. 18–19, 39]. Основна функція держави має полягати у створенні стабільного законодавства. Ефективним інструментом грошової політики Фрідмен визнає операції на відкритому ринку, а резервні вимоги та редисконтування – технічно поганими для контролю запасу грошей, тому їх потрібно ліквідувати або сильно змінити [11, с. 48]. Учений детально описав позитивні й негативні сторони зазначених інструментів, акцентуючи, що *політика має бути надзвичайно жорсткою, якщо поведінка пропозиції грошей або стан фінансових інститутів береться за критерій*. Більш того, монетарист не розуміє, чому держава повинна надавати допомогу банкам, і чому вони мають бути виділені, щоб її отримати.

Як і Дж. Кейнс, так і М. Фрідмен приділяли увагу вивченню психологічних факторів у фінансовій сфері, зокрема очікуванням від зміни ставок процента. На його погляд, нездатність зрозуміти дію дисконтної ставки є найбільш поширеним джерелом безпорядку і помилковості в практиці Федеральної резервної системи. На відміну від Дж. Кейнса, який наголошував на регулюванні відсоткової ставки, в центрі уваги М. Фрідмена – регулювання рівня грошової маси, проте ці процеси взаємопов'язані, адже рівень грошової маси в економіці можна регулювати за допомогою політики процентної ставки.

Цікавою є пропозиція Фрідмена щодо запровадження стопроцентного резервування в банках, у такому разі, на наш погляд, частково втрачається основна функція фінансового посередника: переміщення грошей від тих, у кого вони вільні, до тих, хто їх потребує. Вчений також виступав за необхідність страхування депозитів з метою запобігання банківській паніці та втратам людей. Фрідмен наполягав на розмежуванні функціональних обов'язків органів державної влади у фінансовій сфері, наголошуючи, що регулювання ринку цінних паперів має здійснювати організація, яка несе особливу відповідальність за ці ринки, а не ФРС [11, с. 44]. Проте нині з приводу такої спеціалізації ведуться дискусії, адже в результаті конвергенції діяльності банківських та небанківських фінансових інститутів виникає потреба створення єдиного мегарегулятора ринку фінансових послуг. Такий досвід практикують Великобританія, Німеччина та Франція.

Значний внесок у дослідження фінансового ринку зробив *Ф. Хайєк*. Саме Л. Мізес і Ф. Хайєк передбачили обвал ринку на поч. 30-х рр. ХХ ст., оскільки дивилися далі загальних індексів цін і стабільних макроекономічних явищ (рівень зарплати, споживчі витрати). Вони концентрували увагу на тому, як штучно низькі процентні ставки і кредитна експансія провокують розвиток небезпечного буму на фондовому ринку і ринку нерухомості [12]. Хайєк вважав, якщо ФРС не підтримуватиме кредитну експансію ще більшою інфляцією, то все рухне, що і сталося.

Ідеєю-фікс Хайєка є необхідність проведення денационалізації грошей, що сприятиме позитивним перетворенням кредитних та інвестиційних інститутів, досягненню грошової стабільності на основі конкуренції паралельних приватних валют [13, с. 14–18]. Посилення регулювання банківської діяльності, на думку вченого, знижує її ефективність, штучне заниження кредитної ставки дезінформує підприємницьке середовище, використання процентної стави в ролі інструмента політики помилкове,

і потрібно відмежувати уряд від "грошового крана". На відміну від Фрідмена, Хайск вважав, що обов'язкове страхування банківської діяльності націоналізує приватні ризики, що робить поведінку банків безвідповідальною. А тому при денационалізації грошей ризики всіх фінансових установ стають приватними, на ризики поширюється механізм ринкового відбору, що ліквідує основні фактори нинішньої кредитно-грошової нестабільності. Більш того, *визнання обов'язків емісійного банку постачати комерційні банки банкнотами у випадку кризи сприяло процвітанню гібридної системи*, в якій відповідальність за підтримку загальної грошової маси була поділена так, що ніхто не міг її ефективно контролювати [13, с. 149]. Ми погоджуємося з ученим, що не потрібно фінансувати банки-банкрути за рахунок бюджетних коштів, оскільки і борг держави зростає, і в конкретний момент часу вона сама не зможе розрахуватися по своїм зобов'язанням.

Однією з причин сучасної світової фінансової кризи стало масове споживче кредитування. З цього приводу Хайск зазначав, що надавати кому-небудь можливість купувати більше, ніж вони заробили, шляхом надання великого обсягу грошей, в той час, коли іншим він не був необхідний, є злочином [13, с. 169]. Проте ці висновки залишились теорією і не були втілені на практиці.

Усі ідеї вищезазначених теорій цінні для побудови сучасного механізму державного регулювання фінансового сектору, проте дослідження буде незавершеним, якщо не згадати про напрацювання *інституціоналістів* та представників *теорії інформаційної економіки* у сфері взаємовідносин держави та фінансових інститутів, адже криза в економіці свідчить про кризу в науці. З огляду на це саме на згадані теорії нині покладають велику надію у вирішенні проблем функціонування фінансового сектору. Зокрема, Т. Веблен зазначав, що "сучасний бізнес" – це "кредитна економіка", економіка монополістичного капіталізму, суть якого зводиться до утворення фіктивного капіталу, і першопричина криз – у "психології бізнесу", яка охоплює рух цін, а згодом – промисловий процес і споживання [14, с. 346]. На відміну від нього, В. Мітчел зазначає, що гроші – це рушійна сила економічного життя, і в центрі уваги – *проблема придбання й витрачання грошей*. Важливе значення має точка зору Дж. Коммонса на ключову роль закону у розв'язанні будь-якої суперечки. На наш погляд, поряд із удосконаленням інституціональних меж діяльності фінансових інститутів, необхідно проводити жорсткіший контроль за їхнім виконанням і підвищувати відповідальність органів контролю. Детальнішого вивчення потребують такі інституціональні чинники функціонування фінансового сектору, як довіра та відповідальність. Як слушно підкреслювали Р. Коуз і Ф. Хайск, державне втручання буде ефективним, якщо його витрати будуть меншими за витрати, пов'язані з нестабільністю ринку [14, с. 355]. Тобто, перш ніж витратити колосальні кошти державного бюджету на фінансування "фінансових магнатів", потрібно зважити всі ризики й наслідки для подальшого економічного розвитку. Отже, сучасний інституціоналізм відводить державі роль ключового чинника у гармонізації інтересів суспільства, що стосується і фінансового сектору.

Одним із чинників сучасної фінансової кризи є *інформаційний*, зокрема ігнорування фінансовими установами інформації про кредитоспроможність позичальників, інформаційна асиметрія між акціонерами і топ-менеджерами фінансових інститутів. Крім цього, джерелом посилення, а інколи й появи фінансової паніки є також асиметрія інформації. В умовах високого розвитку комунікаційних та комп'ютерних технологій ця проблема ще більше загострюється. З цього приводу Дж. Е. Стігліц зазначає, що *інформація становить серцевину грошового ринку*, і дії, спрямовані на її передачу, змушують людей змінювати свою поведінку, що змінює спосіб функціонування ринків, а тому інформаційна недосконалість має великий вплив [15, с. 569, 593]. На думку вченого, частковим поясненням невдачі ринків є інформаційні проблеми, і саме держава повинна взяти на себе обов'язки їх усунення. Відповідно, на даний час ключовим завданням більшості урядів країн світу є вирішення проблеми інформаційної асиметрії між споживачами та постачальниками фінансових послуг, яка є джерелом недовіри у фінансовому секторі, та яку, на наш погляд, подолати неможливо. Актуальними є висновки Д. Рікардо щодо необхідності регламентації банківської діяльності, публікації фінансових звітів банку, які є гарантією проти корупції в управлінні банком і надають впевненості, що діяльність ведеться вміло. Проте часто така інформація не відображає реальної дійсності, і споживачам фінансових послуг можна порадити більше спостерігати за поведінкою фінансових інститутів, яка частково передає достовірну інформацію [19].

Таким чином, роль держави у функціонуванні фінансових інститутів вчені сприймали неоднозначно, проте завжди, як тільки виникають фінансові кризи, наукова еліта знову і знову повертається до визначення статусу держави у взаємодії з фінансовими інститутами. Звичайно, кожна криза – уні-

кальна, проте історії уже відомі певні передумови, які можуть спровокувати фінансову нестабільність, і на необхідності запобігання яким наголошували творці економічної думки, адже лише зіставлення постулатів економічних теорій із фактами реальності є критерієм істини. Однак держави в особі її представників проігнорували висновки вчених щодо надмірної кредитної експансії, лібералізації діяльності фінансових інститутів, спекуляцій, зростання фіктивного капіталу, наслідком чого стала чергова фінансова криза. Сучасний механізм державного регулювання фінансового сектору базується на ідеях неокейнсіанства та монетаризму, проте дійсність вимагає його доповнення досягненнями інституціональної теорії та теорії інформаційної економіки, що потребує від науки глибшого вивчення.

Література

1. Аристотель. Сочинения в 4 томах / Аристотель // Сочинения. – Т. 4. – М.: Мысль, 1984, С. 395.
2. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підруч. / С. М. Злупко; 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
3. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / К. Маркс; пер. І. Степанова-Скворцова. – Т. 3, Кн. 3. – К., 1954. – 926 с.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг; пер. с англ.; [4-е изд.]. – М.: Дело Лтд, 1994. – 720 с.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; ред. В. Незнанов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
6. Рикардо Д. Сочинения: Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 1. – 360 с.
7. Фишер И. Покупательная сила денег / И. Фишер // Деньги. – К.: Украина, 1997. – 258 с.
8. Малий І. Й. Теорія розподілу суспільного продукту: моногр. / І. Й. Малий. – К.: КНЕУ, 2000. – 248 с.
9. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей / Дж. М. Кейнс. – К.: АУБ, 1999. – 189 с.
10. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс; пер. с англ.; [общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Энтова]. – М.: Прогресс, 1988. – 488 с.
11. Фридмен М. Основы монетаризма / М. Фридмен; под науч. ред. Д. А. Козлова. – М.: ТЕИС, 2002. – 175 с.
12. Экономический цикл: анализ австрийской школы: пер. с англ. / сост. А. В. Куряев. – Челябинск: Социум, 2005. – 220 с.
13. Хайек А. Фридрих. Частные деньги / А. Хайек. – М.: Ин-т нац. модели экономики, 1996. – 229 с.
14. Історія економічної думки: навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К.: Фенікс, 1996. – 416 с.
15. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. / сопред. науч.-ред. совета Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. – Т. V. В 2-х кн. Всемирное признание: лекции нобел. лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. Кн. 2. – М.: Мысль, 2005. – 813 с.
16. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 1998. – 854 с.
17. Лагутін В. Д. Кредитування: теорія і практика: навч. посіб. / В. Д. Лагутін; 2-ге вид., стереотип. – К.: Т-во "Знання", 2001. – 215 с.
18. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг; пер. с англ.; [4-е изд.]. – М.: Дело Лтд, 1994. – 720 с.
19. Маслов А. О. Сучасна економічна криза в Україні і світі в контексті інформаційної економічної теорії / А. О. Маслов // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 6(108). – С. 31–39.